

ADAM MROZOWICKI

O KULTURZE I SPRAWCZOŚCI W UJĘCIU MORFOGENETYCZNYM

ADAM MROZOWICKI

Socjolog, profesor w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Wrocławskiego, doktor nauk społecznych, doktor habilitowany nauk społecznych w dyscyplinie socjologia, specjalność socjologia gospodarki. Jego zainteresowania badawcze obejmują socjologię pracy, socjologię gospodarki, porównawcze badania nad zbiorowymi stosunkami pracy, badania nad prekaryzacją, krytyczny realizm społeczny oraz metodologię badań biograficznych. Opublikował między innymi monografię *Coping with Social Change. Life Strategies of Workers in Poland's New Capitalism* (2011); współredagował *Realist Biography and European Policy: an Innovative Approach to European Policy Studies* (2013).

Wydane przez Narodowe Centrum Kultury tłumaczenie na język polski klasycznego dzieła Margaret Scotford Archer *Kultura i sprawczość. Miejsce kultury w teorii społecznej*, pierwotnie opublikowanego w 1988 roku przez Cambridge University Press, pojawia się we właściwym momencie. W środowisku nauk społecznych w naszym kraju trwa bowiem przyspieszony proces odkrywania twórczości brytyjskiej socjolożki. Jest to związane między innymi z uhonorowaniem jej w 2017 roku stopniem doktora honoris causa Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, a także jej wystąpieniem otwierającym XVII Ogólnopolski Zjazd Socjologiczny we Wrocławiu we wrześniu 2019 roku. Istotną rolę w propagowaniu dzieł Archer odegrał redaktor naukowy tłumaczenia *Kultury i sprawczości...* Krzysztof Wielecki, który od 2014 roku organizuje w Instytucie Socjologii UKSW jej wykłady mistrzowskie i współredagował, wraz z Klaudią Śledzińską, pierwszy tom poświęconych socjologii Archer i krytycznemu realizmowi „Archerian Studies”. W polskim piśmiennictwie socjologicznym pojawiły się ważne głosy na temat dorobku brytyjskiej uczonej zarówno o charakterze krytycznym¹, jak i bardziej

¹ E. Hałas, *The place of culture in relational sociology*, „Stan Rzeczy” 1(12)/2017.

przeglądowym², a także prace empiryczne, które wzięły za podstawę założenia teoretyczne archeriańskiej wersji krytycznego realizmu³.

Kultura i sprawczość... jest częścią trzytomowego projektu „Archerek” („The Archers”)⁴, na który składają się, oprócz recenzowanego tomu (wydanego jako pierwszy), również poświęcona morfogenezie struktur *Realist Social Theory: the Morphogenetic Approach*⁵ oraz przetłumaczone przez Agatę Dziuban *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*⁶. Warto od razu podkreślić doskonałą pracę tłumacza *Kultury i sprawczości...* Pawła Tomanka, który wraz z redaktorem naukowym tłumaczenia Krzysztofem Wieleckim sprawił, że dzieło czyta się z przyjemnością. *Kultura i sprawczość...* została nie tylko fachowo przetłumaczona i zredagowana, ale również opatrzona krótką, napisaną specjalnie przez autorkę przedmową do wydania polskiego oraz obszernym, przeglądowym, zawierającym biografię i podsumowanie większości dzieł brytyjskiej uczonej wprowadzeniem autorstwa Krzysztofa Wieleckiego. Zachowanie większości konwencji translatorskich wypracowanych w *Człowieczeństwie...* sprzyja ich ugruntowaniu w polskim dyskursie nauk społecznych. Wyjątek od wspomnianej konwencji stanowi tłumaczenie tytułowego pojęcia *agency*, które przełożone zostało – inaczej niż w przypadku *Człowieczeństwa...* – jako sprawczość, nie zaś sprawstwo. Pozostaje mi podtrzymać swoje wcześniejsze stanowisko na temat socjologicznego, a nie tylko prawniczego znaczenia pojęcia sprawstwa⁷, choć w niniejszym tekście, dla spójności recenzji i książki, posługiwać się będę kategorią sprawczości.

Trudno jest po ponad 30 latach od pierwodruku książki, która weszła już do kanonu współczesnej teorii socjologicznej, dokonywać oceny zawartych w niej tez. W swojej recenzji ograniczę się zatem do wskazania najistotniejszych, w moim przekonaniu, argumentów teoretycznych brytyjskiej uczonej, na końcu przytaczając wybrane głosy krytyczne. *Kultura i sprawczość...* napisana została w duchu polemicznym wobec znacznej części tradycji badań socjologicznych nad kulturą, a kluczowe inspiracje brytyjska socjolożka zaczerpnęła z trzech źródeł. Po pierwsze, była to teoria morfogenezy Waltera F. Buckleya. Odnosi ją do „skomplikowanych oddziaływań wzajemnych, które prowadzą do zmiany formy, struktury czy stanu danego systemu (odwrotnością morfogenezy jest morfostaza),

2 Zob. M. Domecka, *Wprowadzenie do polskiego tłumaczenia książki Margaret S. Archer Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, [w:] M.S. Archer, *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, tłum. A. Dziuban, Zakład Wydawniczy „Nomos”, Kraków 2013; D. Leonarska, *Wprowadzenie do twórczości profesor Margaret S. Archer*, „Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne” 10/2014; A. Mrozowicki, *Człowieczeństwo. Struktura i sprawstwo w teorii socjologicznej Margaret S. Archer*, [w:] M.S. Archer, *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, dz. cyt.; Ł. Pomiankiewicz, *Kultura jako struktura. Dualizm analityczny i realizm ontologiczny w koncepcji zmiany kulturowej Margaret S. Archer*, „Studia Socjologiczne” 3(214)/2014; K. Wielecki, *Socjologia na rozstaju dróg: znaczenie teorii Margaret S. Archer*, „Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne” 10/2015.

3 P. Grabowiec, *Religia obywatelska jako teoretyczna propozycja integracji politycznej Wspólnoty Europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2013; I. Grabowska, *Otwierając głowy. Migracje i kompetencje społeczne*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2019.

4 F. Vandenbergh, *Book review. The Archers: a tale of folk (final episode?)*, „European Journal of Social Theory” 2(8)/2005.

5 M.S. Archer, *Realist Social Theory: the Morphogenetic Approach*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.

6 M.S. Archer, *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, dz. cyt.

7 Por. A. Mrozowicki, *Człowieczeństwo. Struktura i sprawstwo...*, dz. cyt., s. XXXV.

przy czym produkt końcowy takiej zmiany nazywamy przepracowaniem (*elaboration*)⁸. Kluczowe w tym miejscu jest analityczne rozróżnienie trzech zachodzących sekwencyjnie w czasie faz tego procesu: warunkowania strukturalnego (kulturowego), interakcji społeczno-kulturowej oraz przepracowania strukturalnego (kulturowego)⁹. Drugim źródłem inspiracji była teoria Davida Lockwooda¹⁰, który proponuje rozróżniać poziom systemowy (oparty na relacjach komplementarności i sprzeczności między elementami systemu) i poziom społeczny (bazujący na konfliktach i współpracy między grupami społecznymi). Po trzecie, co jest nieco przemilczane w *Kulturze i sprawczości...*, w książce widać również wpływy krytycznego realizmu¹¹. Chodzi tu między innymi o założenie istnienia rzeczywistości kulturowej niezależnej od naszych wyobrażeń na jej temat, a także emergentnego i relacyjnego charakteru podstawowych „form” (czy mechanizmów) społecznych (takich jak struktura czy system kultury), które wyłaniają się w toku działań ludzkich, ale nie dają się do nich zredukować, posiadając autonomiczny status ontologiczny, siły przyczynowe (*powers*) i własności (*properties*).

Połączenie trzech wskazanych wcześniej inspiracji pozwala brytyjskiej socjolożce na wypracowanie oryginalnego ujęcia procesu morfogenezy i morfostazy kulturowej, a w kolejnych dziełach – strukturalnej oraz zachodzącej na poziomie jednostkowym (tożsamościowym). W nawiązaniu do Lockwooda i Karła Poppera dokonuje ona rozróżnienia między systemem kulturowym, w ramach którego istnieją skumulowane w historii ludzkości idee pozostające w relacjach logicznych spójności lub sprzeczności, oraz poziomem społeczno-kulturowym, w ramach którego grupy społeczne wchodzą w konflikt lub kooperację, realizując swoje materialne i ideacyjne interesy. System kulturowy ujmowany jest tutaj jako Popperowski „trzeci świat”, będący zbiorem „istniejących inteligibiliów – wszystkich obiektów, które ktoś może znać, pojmować, odcyfrować czy rozumieć”¹². Choć idee są wytworzone (w przeszłości) przez ludzi, relacje między nimi nie są ujmowane jako relacje społeczne, ale logiczne, a charakter tych relacji (komplementarny lub sprzeczny) narzuca określone „logiki sytuacyjne”, którym działające podmioty mogą się podporządkować lub które mogą odrzucić. Jest to kluczowe założenie „analitycznego dualizmu” Archer, który na poziomie analizy kultury zasadza się na odróżnieniu systemu kulturowego od ludzi, którzy idee interpretują, akceptując je lub kontestując. Analityczny dualizm jest również widoczny w założeniu relatywnej autonomii systemu kulturowego i struktury (systemu relacji między pozycjami społecznymi¹³).

8 M.S. Archer, *Kultura i sprawczość. Miejsce kultury w teorii społecznej*, tłum. P. Tomanek, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2019, s. 89.

9 Tamże, s. 89–90.

10 D. Lockwood, *Social integration and system integration*, [w:] *Explorations in Social Change*, red. G.K. Zollschan, W. Hirsch, Routledge–Kegan Paul, London 1964.

11 R. Bhaskar, *Philosophy and scientific realism*, [w:] *Critical Realism. Essential Readings*, red. M. Archer, R. Bhaskar, A. Collier, T. Lawson, A. Norrie, Routledge, London–New York 1998.

12 M.S. Archer, *Kultura i sprawczość...*, dz. cyt., s. 242.

13 Por. M.S. Archer, *Realist Social Theory...*, dz. cyt., s. 106.

Rozróżnienie poziomu systemowego i społecznego oraz związane z nim założenie dotyczące analitycznego dualizmu pozwalają Archer na rozprawienie się w pierwszej części książki z mitem integracji kulturowej oraz z trzema rodzajami „konflacji” (oddolnej, odgórnjej, centralnej), które oznaczają tendencje do redukcjonistycznego wyjaśniania relacji pomiędzy kulturą (w tym przypadku: systemem kulturowym) i ludzką sprawczością (interakcjami społeczno-kulturowymi). Mitem integracji kulturowej zakłada połączenie „spójności logicznej” elementów składowych kultury (pełnej integracji systemowej) i „konsensu przyczynowego” (integracji społecznej w oparciu o kulturę narzuconą jednej grupie społecznej przez inną zbiorowość)¹⁴. Zdaniem Archer, został on przeniesiony z antropologii na grunt socjologii za sprawą funkcjonalizmu (między innymi Talcotta Parsonsa) oraz strukturalizmu (między innymi Claude’a Lévi-Straussa), które stanowią przykład „konflacji odgórnjej”. Zakłada ona determinację poziomu społeczno-kulturowego (działań ludzi) przez system kulturowy (na przykład w postaci norm czy kodów językowych). Konkurencyjnym rodzajem redukcjonizmu jest „konflacja oddolna”. Jej przykładem mają być teorie neomarksistowskie, sprowadzające system kulturowy do ideologii dominującej, będącej efektem narzucenia przez klasę dominującą względnie spójnego systemu przekonań reszcie społeczeństwa¹⁵. Mamy wreszcie do czynienia z „konflacją centralną”, przypisaną między innymi teorii strukturacji Anthony’ego Giddensa oraz teorii kultury Zygmunta Baumana, a w innych pracach teorii habitusu Pierre’a Bourdieu¹⁶. Przyjmuje się tutaj, że poziom systemu kulturowego i poziom społeczno-kulturowy nie są analitycznie odrębne, ale konstytuują się nawzajem¹⁷, a czynnikiem je spajającym (u Giddensa) są przyjmowane przez aktorów „schematy interpretacyjne” czy też, jak w przypadku Bourdieu, dyspozycje habitusu.

Do podstawowych mankamentów „przeintegrowanej koncepcji kultury”¹⁸ brytyjska socjolożka zalicza między innymi ignorowanie niespójności na poziomie systemowym oraz utożsamienie integracji systemowej z integracją społeczno-kulturową, przy niedocenieniu ludzkiej sprawczości, pozwalającej „tworzyć innowacyjne interpretacje, manipulować lukami kulturowymi czy wykorzystywać niespójności”¹⁹. W ten sposób mitem integracji kulturowej uniemożliwia w ostatecznym rozrachunku wyjaśnienie morfogenezy kultury. Archer rozwija zatem alternatywny model morfogenetyczny, oparty na założeniu transformacji systemu kulturowego na przestrzeni czasu i analitycznym dualizmie. Pomimo że kultura nie stanowi emanacji interesów materialnych czy ideacyjnych, sprawczość grup społecznych realizujących te interesy jest koniecznym elementem procesów

¹⁴ M.S. Archer, *Kultura i sprawczość...*, dz. cyt., s. 102.

¹⁵ Warto zauważyć, że brytyjska socjolożka pozostawia możliwość nieredukcjonistycznego odczytania myśli Marksa, a ostrze jej krytyki kieruje się raczej w stronę postgramsciańskich koncepcji hegemonii kulturowej.

¹⁶ M.S. Archer, *Making our Way through the World: Human Reflexivity and Social Mobility*, Cambridge University Press, Cambridge 2007, s. 41.

¹⁷ M.S. Archer, *Kultura i sprawczość...*, dz. cyt., s. 206.

¹⁸ L. Pomiankiewicz, *Kultura jako struktura...*, dz. cyt., s. 53.

¹⁹ M.S. Archer, *Kultura i sprawczość...*, dz. cyt., s. 119.

morfoogenezy oraz morfostazy strukturalnej i kulturowej. Brytyjska socjolożka podsumowuje swoje rozważania w postaci czterech tez:

(i) Między elementami składowymi systemu kulturowego istnieją relacje logiczne. (ii) System kulturowy wywiera wpływ przyczynowo-skutkowy na poziom społeczno-kulturowy. (iii) Między jednostkami i grupami na poziomie społeczno-kulturowym zachodzą relacje przyczynowo-skutkowe. (iv) Przepracowanie systemu kulturowego następuje w wyniku oddziaływań z poziomu społeczno-kulturowego, które prowadzą do modyfikacji obecnych relacji logicznych i zaistnienia nowych²⁰.

Wspomniane założenia umożliwiają analizę zróżnicowanych relacji pomiędzy poziomem systemu kulturowego i poziomem społeczno-kulturowym, którym poświęcona została druga część książki. Upraszczając, możemy zrekonstruować cztery scenariusze²¹, z których pierwsze dwa sprzyjają morfostazie, a ostatnie dwa – morfoogenezie: 1. Komplementarności współzależnych od siebie idei (określane jako komplementarności sprzężone) w ramach systemu kulturowego podtrzymywane są przez wysiłki na rzecz propagowania podobieństw wśród członków społeczeństwa i wykluczania odmienności; 2. Sprzeczności między elementami systemu kulturowego współistnieją z niskim poziomem konfliktu społeczno-kulturowego, przyjmując postać „sprzeczności ograniczających”, co wskazuje między innymi na praktyki manipulacji kulturowej przez grupy dominujące w celu zacierania różnic i ustanawiania jedności między sprzecznymi elementami²²; 3. Komplementarności niezależnych od siebie idei w ramach systemu kulturowego (tak zwane komplementarności przygodne) towarzyszą konflikty społeczne napędzane przez grupy kontestujące *status quo*, poszukujące dla niego alternatywy czy też po prostu wycofujące dla niego wsparcie; 4. Na sprzeczności między elementami systemu kulturowego (generujące odmienne logiki sytuacyjne dla różnych grup, określane mianem sprzeczności rywalizacyjnych) nakładają się narastające konflikty społeczne pomiędzy grupami opowiadającymi się za konkurencyjnymi ideami.

Zaprezentowane scenariusze nie są deterministyczne, ponieważ logiki sytuacyjne wynikające z poziomu systemowego (oparte na komplementarności lub sprzeczności między ideami) mogą zostać wsparte lub podważone przez grupy społeczne dążące do realizacji swoich interesów materialnych lub ideacyjnych. Jak pisze Archer, „głównym czynnikiem wpływającym na to, czy aktorzy stają po stronie systemu kulturowego, czy też stają wobec niego okoniem (*back or buck the Cultural System*), jest to, w jakim stopniu ich władza i interesy pasują do logiki sytuacyjnej, z którą się mierzą”²³. Punktem przecięcia analizy strukturalnej i kulturowej jest faza interakcji społeczno-kulturowej, w czasie której

²⁰ Tamże, s. 246.

²¹ Tamże, s. 416.

²² Tamże, s. 325.

²³ Tamże, s. 415.

podmioty działające odpowiadają na zastane uwarunkowania strukturalne i kulturowe²⁴. Efektem jest morfogeneza (transformacja) lub morfostaza (reprodukcja) struktury i systemu kulturowego w fazie (strukturalnego i kulturowego) przepracowania.

Recenzowane dzieło było kilkakrotnie omawiane i dyskutowane zarówno w literaturze światowej²⁵, jak i polskiej, przy czym w tym ostatnim przypadku warto zwrócić szczególną uwagę na cytowaną już parę razy pionierską pracę Łukasza Pomiankiewicza²⁶ oraz późniejszą analizę Elżbiety Hałas²⁷ zawierającą krytykę podejścia Archer z perspektywy klasycznej socjologii humanistycznej i symbolicznego interakcjonizmu. Warto na zakończenie przytoczyć wybrane argumenty krytyczne wobec zaprezentowanych w *Kulturze i sprawczości...* tez. Po pierwsze, krytycy rozpatrywali zasadność wyróżniania pojedynczego (uniwersalnego) systemu kulturowego, co jest jednym z kluczowych twierdzeń Archer, któremu przeciwstawić można na przykład twierdzenie o wielości rzeczywistości obecne w ujęciach fenomenologicznych²⁸. Po drugie, zastanawiano się nad statusem systemu kulturowego w teorii Archer, zwracając uwagę, że nie obejmuje on materialnych nośników znaczeń kulturowych²⁹. Po trzecie, wskazywano na względną dominację poziomu strukturalnego (interesów materialnych) nad kulturowym w fazie społeczno-kulturowej interakcji, a także na tendencję do uprzywilejowywania uwarunkowań systemowych względem sprawczości odzwierciedloną w porządku chronologicznym cyklu morfogenetycznego³⁰. Po czwarte, zauważono niedocenianie przez Archer roli wykorzystywanych przez aktorów typyfikacji, symboli czy schematów interpretacyjnych, które są ściśle powiązane z ich praktykami społecznymi³¹.

Pamiętając o głosach krytycznych, trzeba od razu zaznaczyć, że znaczną ich część brytyjska socjolożka antycypowała, formułując odpowiedzi na nią zarówno w swojej książce, jak i w kolejnych pracach. Wypada zgodzić się z Elżbietą Hałas, która zauważa, że „teoria morfogenetyczna Margaret S. Archer, chociaż zbudowana z rygorystyczną precyzją pojęciową, pozostaje otwarta na różne interpretacje”³², i zachęcić czytelników do wyrobienia sobie własnego punktu widzenia. Niepodważalna jest przy tym oryginalność i aktualność *Kultury i sprawczości...* zarówno w kontekście debat teoretycznych toczonych w socjologii, jak i prób empirycznej diagnozy współczesności, w którym nowe odmiany mitu integracji kulturowej służą legitymizacji i reprodukcji władzy, często o zabarwieniu

²⁴ Tamże, s. 492.

²⁵ F. Vandenberghe, *Book review...*, dz. cyt.; L. Zeuner, *Review essay: Margaret Archer on structural and cultural morphogenesis*, „Acta Sociologica” 1(42)/1999.

²⁶ Ł. Pomiankiewicz, *Kultura jako struktura...*, dz. cyt.

²⁷ E. Hałas, *The place of culture...*, dz. cyt.

²⁸ Por. tamże, s. 127.

²⁹ M.S. Archer, D. Elder-Vass, *Cultural System or norm circles? An exchange*, „European Journal of Social Theory” 1(15)/2012.

³⁰ Ł. Pomiankiewicz, *Kultura jako struktura...*, dz. cyt., s. 62; L. Zeuner, *Review essay...*, dz. cyt., s. 83.

³¹ E. Hałas, *The place of culture...*, dz. cyt., s. 126.

³² Tamże, s. 129.

autorytarnym. Warto jednak pamiętać, że w świetle teorii Archer władza kulturowa jest zawsze chwiejna, ponieważ jej długotrwałe stosowanie, a tym bardziej nadużywanie, skutkuje „ostatecznie wytworzeniem interesów opozycyjnych, wrogich *status quo*, jego korygowaniu lub reprodukcji”³³. W efekcie morfogeneza w długim okresie dominuje nad morfostazą, a zmiany w sferze kultury są bardzo trudne do powstrzymania.

BIBLIOGRAFIA

- Archer, Margaret S. *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*. Tłum. Agata Dziuban. Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”, 2013.
- Archer, Margaret S. *Making our Way through the World: Human Reflexivity and Social Mobility*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Archer, Margaret S. *Realist Social Theory: the Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Archer, Margaret S., Dave Elder-Vass. „Cultural System or norm circles? An exchange”. *European Journal of Social Theory* 15, 1 (2012).
- Bhaskar, Roy. „Philosophy and scientific realism”. W: *Critical Realism. Essential Readings*, red. Margaret Archer, Roy Bhaskar, Andrew Collier, Tony Lawson, Alan Norrie. London: Routledge, 1998.
- Domecka, Marieta. „Wprowadzenie do polskiego tłumaczenia książki Margaret S. Archer *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*”. W: Margaret S. Archer. *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*. Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”, 2013.
- Grabowiec, Piotr. *Religia obywatelska jako teoretyczna propozycja integracji politycznej Wspólnoty Europejskiej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2013.
- Grabowska, Izabela. *Otwierając głowy. Migracje i kompetencje społeczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, 2019.
- Hałas, Elżbieta. „The place of culture in relational sociology”. *Stan Rzeczy* 1, 12 (2017).
- Leonarska, Dorota. „Wprowadzenie do twórczości profesor Margaret S. Archer”. *Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne* 10 (2014).
- Lockwood, David. „Social integration and system integration”. W: *Explorations in Social Change*, red. George K. Zollschan, Walter Hirsch. London: Routledge, 1964.
- Mrozowicki, Adam. „Człowieczeństwo. Struktura i sprawstwo w teorii socjologicznej Margaret S. Archer”. W: Margaret S. Archer. *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*. Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”, 2013.
- Pomiankiewicz, Łukasz. „Kultura jako struktura. Dualizm analityczny i realizm ontologiczny w koncepcji zmiany kulturowej Margaret S. Archer”. *Studia Socjologiczne* 214, 3 (2014).
- Vandenbergh, Frédéric. „Book review. The Archers: a tale of folk (final episode?)”. *European Journal of Social Theory* 8, 2 (2005).
- Wielecki, Krzysztof. „Socjologia na rozstaju dróg: znaczenie teorii Margaret S. Archer”. *Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne* 10 (2015).
- Zeuner, Lilli. „Review essay: Margaret Archer on structural and cultural morphogenesis”. *Acta Sociologica* 42, 1 (1999).

³³ M.S. Archer, *Kultura i sprawczość...*, dz. cyt., s. 416.

Archer, Margaret S. *Kultura i sprawczość. Miejsce kultury w teorii społecznej* [*Culture and Agency. The Place of Culture in Social Theory*]. Tłum. Paweł Tomanek. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 2019.

Data wpłynięcia: 6 września 2019 r. Data zatwierdzenia do druku: 9 września 2019 r.

SŁOWA KLUCZOWE: Margaret S. Archer, krytyczny realizm, kultura, sprawczość, morfogeneza

KEY WORDS: Margaret S. Archer, critical realism, culture, agency, morphogenesis

